

EN IFRÅGASATT STÅNDSORDNING – BONDEBEVÄPNING, PRIVILEGIER OCH REVOLTER

SOCIAL OCH POLITISK STATUS I GRÄNSREGIONEN MELLAN DANMARK OCH SVERIGE KRING 1500

■ MATHIAS CEDERHOLM

Under europeisk medeltid och tidigmodern tid hade knappast vår uppdelning av civilt och militärt någon större roll i förståelsen av samhälleliga funktioner. Men den militära funktionen var inbyggd i den feodala ståndsideologin. En av de viktigaste uppgifterna hos överheten, såväl kungamakt som adel, var enligt denna att leverera beskydd i olika former. Ansvaret för freden, både den inre, rättstryggheten, och den yttre, det militära beskyddet, var också ett återkommande krav på överheten från bönder och allmoge i den förmoderna politiska kulturen.¹

I denna artikel ska vi se närmare på hur ståndsfunktionerna och den vidhängande ståndsideologin vid särskilda tillfällen kunde genomgå förskjutningar i samband med processer av militarisering av delar av befolkningen. Närmare bestämt rör det sig om skeenden i de dansk-svenska gränsregionerna vid senmedeltidens slut, då de återkommande gränsstridigheterna ledde till en temporär militarisering av gränsbefolkningen, vilket i sin tur medförde en anmärkningsvärd motsträvighet mot skatter, återkommande uppror, under en viss tid en strävan att behålla sina rättigheter att bära vapen samt också att lokala politiska institutioner ibland mäktade med att ställa motkrav på den växande centralmakten.² Men för att ge ett tolknings-sammanhang, en kontext, ska vi först se om dessa fenomen kan ringas in i ett större europeiskt sammanhang. En ökad militär roll för gränsbefolkningar, eller allmoge i en vidare mening, var nämligen utmärkande på många håll vid denna tid.

¹ Mathias Cederholm: *De värjde sin rätt: senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Lund: Historiska institutionen vid Lunds universitet 2007, s. 374-418 med vidare referenser. Avhandlingen finns i fulltext på www.lu.se/forskning/avhandlingar-och-publikationer och <http://books.google.se>.

² Se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*.

ETT EUROPEISKT *LONGUE DURÉE*³

Man kan betrakta perioden 1000-1800 som ett europeiskt *longue durée* med ett stånds- och privilegiesamhälle och en framväxande skattestat, där adelns privilegier, främst under systemets tidigare faser, motiverades av att adeln utgjorde en krigarklass. Detta spelade en central ideologisk roll i samband med utslutandet av allmoge och bönder från olika politiska rättigheter. Under tiden innan feodalismen var beväpning och politiskt deltagande utbredda bland ganska stora grupper som gärna uppfattade sig som "fria män" på många håll i Europa, och kopplingen mellan egenskaperna beväpning – deltagande – frihet var tydlig i europeisk politisk kultur i seklerna innan år 1000.⁴ Med den franska revolutionen och framväxten av medborgarbegreppet, värnpliktsarméerna och rösträttsrörelserna, återkom dessa kopplingar på bred front i Europa.⁵

Under senmedeltiden utvecklades på många håll i Västeuropa tendenser till en återmilitarisering av delar av bondebefolkningarna. Bönder kom att spela en mer framträdande roll i krigföringen med utvecklingen av armborst, och med uppbådens och infanteriets ökade användning. Detta medförde inte sällan att bönder fick ett stärkt politiskt inflytande, inte minst genom deltagande i rivaliserande eliters fejder. Som allra mest tydlig blev kombinationen av tilltagande militärt och politiskt deltagande för bönder i de s.k. bonderepublikerna i Flandern, Friesland-Ditmarsken, Schweiz och Skottland-Wales, och även Sverige-Finland nämns ibland i detta sammanhang”..⁶

Intressant nog medförde denna militarisering, eller kanske rättare semi-militarisering, av allmogen i många fall att ståndsuppdelningen och det feudala systemets privilegier problematiserades. I några av de välkända västeuropeiska stora upproren kom just krigsdeltagande, beväpning och privilegier på olika vis i fokus, inte minst adeln kom i skottgluggen. I Flandern 1323-1328, liksom i det franska Jacqueriet 1358, vände sig bönder simultant mot kungliga skatteanspråk och den egna adeln och dess bristande beskydd under krigssituationer.⁷ En an-

³ För en fördjupad presentation av här följande europeiska perspektiv se Mathias Cederholm: "Bönder som värnare – beväpning, status och uppror: feudala kontrapunkter i Europa i ett *longue durée*-perspektiv ca. 1000-1800", (sv) *Historisk tidskrift* 2010 (4).

⁴ Chris Wickham: *The inheritance of Rome: a history of Europe from 400 to 1000*, London: Penguin Books 2010, s. 101, 214f, 519-23, 529f, 539; Philippe Contamine: *War in the Middle Ages*, (övers. Michael Jones), Oxford: Blackwell 1984, s. 14f, 17-21.

⁵ Lars Ericson: *Medborgare i vapen: värnplikten i Sverige under två sekel*, Lund: Historiska Media 1999, om Europa s. 22-36, om Sverige *passim*.

⁶ Se t.ex. Contamine: *War in the Middle Ages*, s. 85-90 *passim*; J.F. Verbruggen: *The art of warfare in western Europe during the middle ages*, Woodbridge: Boydell 1997, s. 5f., 111-17, 173, 181f; se vidare Cederholm: "Bönder som värnare", s. 650f med referenser.

⁷ Om Flandern William H. TeBrake: *A plague of insurrection: popular politics and peasant revolt in Flanders, 1323-1328*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1993; om Jacqueriet se nya perspektiv i Samuel K. Cohn, Jr.: *Lust for liberty: the politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425: Italy, France, and Flanders*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2006, s. 36-38, 222.

nan dynamik finner vi i franska gränsområden, där befolkningen fick ta ett avgörande ansvar för gränsvärn och för det erhöill långtgående privilegier med rätt till olika naturresurser och skattefriheter. När skattefriheterna senare urholkades kunde det leda till våldsamt motstånd med hänvisning till att befolkningen utgjorde militär tjänst och därmed inte var skattepliktig.⁸ Vid samma tid kom bönder i de expanderande norditalienska stadsstaterna att spela en viktig roll i det militära värdet samtidigt som omfattande skatter lades på dem. En våg av antifiskaliska och antipatriciska uppror spred sig från sent 1300-tal och framåt, och i en del av upproren, som det kring Florens 1400-1403, utverkade upproriska bönder skattefriheter för det militära ansvaret, och även politiska rättigheter.⁹

På vissa håll ingick militariseringen av bönder i en mer allmän förändring av ståndrelationerna; detta gällde främst i de s.k. bonderepublikerna. I schweiziska Graubünden kombinerades kring 1500 en militarisering av bönderna med en försvagning av adelsståndet. De olika byarna sammansvor sig i förbund vars syfte var att säkra det militära försvaret, men som också bildade grunden för en ny politisk och rättslig organisation. Vuxna myndiga män deltog i de politiska församlingarna utifrån sitt vapenbärande, inte i sin egenskap av husbönder. I det politiska språkbruket blev frihetsbegreppet centralt, och det användes mobiliserande inte minst rörande böndernas ståndsfrihet under denna period.¹⁰ Även i samband med det stora tyska bondeupproret 1524-1525 finner vi försök till nya former för politisk representation. Under upproret använde bönderna sig av kristliga edsförbund, som inledningsvis var ägnade att på rättslig väg genomdriva böndernas ekonomiska krav gentemot adeln, men med en eskalerande våldsanvändning utvecklades sammanslutningarna istället till krigsorganisationer. En viss militariseringprocess hade föregått upproret, beväpningen var utbredd bland befolkningen i söder, och bönder hade en formell rätt att bära vapen i vissa städer. Under upproret kombinerades ekonomiska krav gentemot adeln med försök till alternativ politisk-rättslig organisation och anspråk på frihet och rättigheter, däribland

⁸ Om den franska gränsprovinns Foix under 1200-1300-talen, David R. Blanks: "Mountain Society. Village and Town in Medieval Foix", i Kathryn Reyerson och John Drendel (red.): *Urban and rural communities in medieval France: Provence and Languedoc, 1000-1500*, Leiden: Brill 1998, s. 186-90; dessa motsättningar ändrade karaktär under 1500-talet och framåt, jfr. Cederholm: "Bönder som värnare", s. 652f. med referenser.

⁹ Cohn: *Lust for liberty*, s. 18, 26f., 42-51, 144, 160. Detta kan jämföras med 1200-talet då uppror i samma trakter främst vände sig mot städernas annekteringar av omgivande landsbygdsområden.

¹⁰ Randolph C. Head: *Early modern democracy in the Grisons: social order and political language in a Swiss mountain canton, 1470-1620*, Cambridge: Cambridge University Press 1995. För en översikt över den varierande utvecklingen i olika delar av Schweiz under denna period, se Magne Njåstad: *Grenser for makt: konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, Trondheim: NTNU 2003, s. 37-45.

krav att bönderna skulle erkännas som politiskt stånd och att olika typer av livegenskap skulle avvecklas.¹¹

På många håll i Europa spreds pamfletter med starkt antiadlig retorik, som tog fasta på utvecklingen i Schweiz och även Ditmarsken, vari argumentet att adel och överhet inte tog sitt ansvar för det militära beskyddet framhölls, och dylika pamfletter producerades även för svensk publik. I de tyska områdena reagerade de adliga eliterna mot hur ståndsordningen utmanades av schweizarna, och det förekom en utbredd oro för att den egna befolkningen skulle "bli schweizisk".¹²

Från mitten av 1500-talet och framåt förefaller dessa kopplingar mellan militarisering av bönder, stånds kritik och uppror att avta i Västeuropa, för att istället förskjutas österut. I synnerhet kom det framväxande gränsvärnet mellan de olika rikena i sydöstra och östra Europa, och deras gemensamma gränsorganisation gentemot det Osmanska riket, att ligga till grund för olika proteströrelser som kom att sammanflätas med de motsättningar som härrörde ur framväxten av den så kallade "andra livegenskapen", en nyfeodalisering av jordbruket.¹³ Med mobiliseringen mot den osmanska sidan inleddes i Ungern och Kroatien en lång period av militarisering av stora befolkningsgrupper, där olika typer av krigarstånd utvecklade sig, ofta med en ärftlig status som leverantör av uppbåd till krigen och med en starkt militaristisk identitet.¹⁴ Detta återspeglades i en rad uppror. Det stora bondeupproret 1514 vävde samman kritik mot adelns nya privilegier och en framväxande livegenskap med en kritik mot hur adeln och kyrkan brustit i sitt ansvar att värna riket mot yttre hot genom att ha försvagat kunga-

¹¹ Peter Blickle: *Die Revolution von 1525*, München: Oldenbourg 1993, t.ex. s. 83, 157f., 162, 170 och *passim*. Efter upproret undvek de segrande adelsmännen och furstarna en mer omfattande avvärjning av bönderna i regionen, Thomas F. Sea: "The German Princes' Responses to the Peasants' Revolt of 1525", *Central European History* 2007, s. 235f. Pamfletter under upproret underströk böndernas rätt att försvara sig med vapen mot herrarnas övergrepp, Victor D. Thiessen: "To the assembly of common peasantry: the case of the missing context", *Archiv für Reformationsgeschichte* 1995, s. 189f.

¹² Thomas A. Brady: *Turning Swiss: cities and empire: 1450-1550*, Cambridge: Cambridge University Press 1985; Guy P. Marchal: *Die frommen Schweden in Schwyz: das "Herkommen der Schwyzer und Oberhasler" als Quelle zum schwyzerischen Selbstverständnis im 15. und 16. Jahrhundert*, Basel: Helbing & Lichtenhahn 1976, s. 74-9; Gunnar Blomqvist (utg), *Den fornsvenska dikten om ett gyllene år*, Uppsala: Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet (243) 1970, t.ex. s. 84; jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 426.

¹³ Kopplingen mellan tidigmoderna östeuropeiska uppror och kampen mot en "second serfdom" görs exempelvis av Yves-Marie Bercé: *Revolt and revolution in early modern Europe: an essay on the history of political violence*, Manchester: Manchester University Press 1987. Innebörden av de nya typer av livegenskap som bredde ut sig från 1400-talet och framåt var ytterst varierande, se Paul Freedman och Monique Bourin (red.): *Forms of servitude in northern and central Europe: decline, resistance, and expansion*, Turnhout: Brepols 2005.

¹⁴ Linda Frey: *Societies in upheaval: insurrections in France, Hungary, and Spain in the early eighteenth century*, New York: Greenwood Press 1987, s. 108; flertalet bidrag i Janos M. Bak & Béla K. Király (red): *From Hunyadi to Rákóczi: war and society in late medieval and early modern Hungary*, New York: Brooklyn College Press 1982.

makten och nedmonterat ett genomarbetat gränsförsvaret.¹⁵ Från andra halvan av 1500-talet till in på 1700-talet följde en rad uppror som vanligen involverade frågor kring gränsvärnande – och ofta samtidigt jordbrukande – grupperers sociala och politiska status och skattefriheter, samtidigt som de vände sig mot adelns genomdrivande av livegenskap och dessutom inte sällan var knutna till religiösa minoriteter som ville säkra sin trosutövning.¹⁶ I polsk-litauiska Ukraina uppstod under 1600-talet en liknande upprorsallians mellan militärt privilegierade kosackgrupper och bönder i de nykoloniserade östra gränsområdena, som ville hävda sin frihet från skatter och livegenskap som den polska adeln var i färd att genomdriva.¹⁷ Även i Ryssland växte in på 1600-talet försvarslinjer fram i de södra gränsområdena där jord, skattefriheter och adelstitlar tilldelades stora grupper, inte minst bönder som rymt från adelns gårdar. När centralmakten snart försökte avveckla dessas privilegier och adliga status svarade de återkommande med uppror. Upproren var direkt kopplade till organisationen av gränsförsvaret och utfördes av militärt specialiserade grupper. Statusfrågor som innehavet av adelstitlar var ett framträdande element.¹⁸ Under senare delen av 1700-talet eskalerade användningen av förläningar och livegenskap i Ryssland, och ett stort antal bonderesningar kulminerade i Pugatjov-upproret 1773-1775. Liksom tidigare spelade kosacker som försvarade sina privilegier en drivande roll, men nu drogs även stora grupper av livegna bönder med, som utlovades jord och personlig frihet. Nya sociala grupper involverades alltså i upproren och mobiliseringen sked-

¹⁵ Norman Housley: "Crusading as Social Revolt: The Hungarian Peasant Uprising of 1514", *Journal of Ecclesiastical History* 49 (1), 1998, s. 1-28; Gunther Erich Rothenberg: *The Austrian military border in Croatia, 1522-1747*, Illinois: University of Illinois Press 1960, s. 5-7; Jenő Szűcs: "Die Ideologie des Bauernkrieges", i Jenő Szűcs: *Nation und Geschichte: Studien*, Gyoma: Corvina Kiadó 1981, s. 329-78.

¹⁶ Uppror som kan räknas hit är det i Kroatien 1573, jfr. även det i Österrike 1596, Bercé: *Revolt and revolution*, s. 157-79; Bocskais uppror 1605-1606, Gabor Bethlen's uppror 1619-21 och 1623-36, György I Rákóczi's krig 1644-45. I upproren spelade privilegierade gränsbör och jordlösa som krävde jord i gränsområdena en viktig roll, Frey: *Societies in upheaval*, s. 107 med referenser; William H. McNeill: *Europe's steppe frontier, 1500-1800*, Chicago: University of Chicago Press 1964, s. 94, 100; Rákóczis uppror 1703-11 inbegrep komplicerade allianser, viktiga var de s.k. *hajdu*-gränsstäderna som vände sig mot att tyska och serbiska grupper tilldelades bättre privilegier för gränsvärnet, samt livegna bönder som av upprorsledarna utlovats skatte- och avgiftsfrihet samt ärftlig personlig frihet, Frey: *Societies in upheaval*, s. 61-76; samt serbiska militariserade gränsbönders, *Grenzers*, uppror 1717, 1728 och 1734, Rothenberg: *The Austrian military border*, s. 29f., 50, 59f., 64, 69, 71-9, 84-126.

¹⁷ Större uppror inträffade under 1630-talet och 1648. I de mobiliserande idéerna ingick föreställningar om en rutensk nation med frihetsideal som bland annat innefattade ett avskaffande av livegenskapen, och att kosackerna skulle utgöra den nya nationens militära värnare, Brian L. Davies: *Warfare, state and society on the Black Sea steppe, 1500-1700*, London: Routledge 2007, s. 37f., 99-101; McNeill: *Europe's steppe frontier*, s. 112, 121f.; Orest Subtelny: *Ukraine: a history*, Toronto: University of Toronto Press 2000, s. 85, 88, 106f., 123-25. Den rutenska rörelsen inbegrep även lågadel och stadsbor.

¹⁸ John L.H. Keep: *Soldiers of the tsar: army and society in Russia 1462-1874*, Oxford: Clarendon 1985, s. 64-85. Om den militära organisationen även Davies: *Warfare, state and society*.

de med krav på personlig frihet som inbegrep både militärt privilegierade grupper och livegna bönder.¹⁹

Frågor om bönders status och dess koppling till militärt deltagande spelade alltså en viktig roll i många uppror i Europa alltsedan senmedeltid och framåt. Mönstret förefaller ha varit som mest giltigt i väst under senmedeltiden, för att sedan förskjutas österut under tidigmodern tid. I öst blev kopplingen till särskilda gränsområden tydligare, och man kan här ofta tala om särskilt privilegierade grupper, inte sällan en militariserad lågadel som värjde sig mot ståndsdegradering. Kritiken mot adeln fick i väst en direkt udd mot dess bristande uppfyllande av sin militära funktion i de senmedeltida upproren. Men upproren i samband med den andra livegenskapen i Östeuropa vände sig snarare mot adelns expanderande anspråk i sin roll som jordherrar, där underlydande bönders krav på olika typer av frihet kom att samverka med militariserade gränsgruppers krav på adelsliknande skattefriheter, privilegier och liknande.

FRIHET OCH STATUS

På senare tid har statusbegreppet kommit att lyftas fram i upprorsforskningen.²⁰ Att diskutera uppror och militärt deltagande, liksom relationen militärt-civilt, utifrån status-aspekter torde vara fruktbart. Här kan vi nöja oss med att ta fasta på en aspekt på status och ståndsordning i den medeltida och tidigmoderna politiska kulturen. Uppenbarligen medförde vidgat militärt deltagande med skattefriheter att den rådande ståndsordningen med en privilegierad krigaradel ifrågasattes. Under hela perioden förefaller själva frihetsbegreppet ha varit centralt i detta spel. Att bära vapen och delta i det militära värdet konnoterade att vara en "fri man". Att vara fri var under medeltiden att vara (svenska) "frälse" vilket åsyftade frihet från andras resursanspråk, och en juridisk självständighet gentemot kungamakt och andra människor. Inte sällan innebar adelskapet också ett inträde på den politiska arenan, och här spelade utverkandet av privilegier en fundamental roll.²¹ Intressant nog finner vi att alla dessa uttryck för frihet kunde lyftas fram av en militariserad bondebefolkning i samband med uppror. Krav på skat-

¹⁹ Bercé: *Revolt and revolution*, s. 186f.

²⁰ Se t.ex. Philippe Depreux (red.): *Revolte und Sozialstatus von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit*, München: Oldenbourg 2008, där diskussioner kring status i samband med uppror används i olika bidrag för att belysa exempelvis ideal om jämlikhet, hur social och politisk inklusion kunde eftersträvas, lokala elitors roll, mobilisering kring begrepp som frihet och *Gemeinde* som föreställda gemenskaper.

²¹ Janet Coleman: "Structural Realities of Power: The Theory and Practice of Monarchies and Republics in Relation to Personal and Collective Liberty", i Martin Gosman, A.J. Vanderjagt och Jan Veenstra (red.): *The Propagation of Power in the Medieval West*, Groningen: Egbert Forsten 1997, s. 213; "fräls" och "frälse" i K.F. Söderwall: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, 1-2, Lund 1884-1918, 1, s. 343-45. För ett större komparativt perspektiv om - främst beridna - krigareliter i feodala och semi-feodala samhällen se Azar Gat: *War in human civilization*, Oxford: Oxford University Press 2006, s. 323-400.

tefrihet var återkommande, och detta hade starka konnotationer av en särskild grad av frihet – innan skattesystemet helt etablerats rådde en utbredd föreställning att skatter enbart erlades av ofria eller besegrade folk, inte av fullvärdiga medlemmar i samhället.²² Detta framgick som vi har sett i franska senmedeltida gränsprovinser, och vi kan jämföra med den envetenhet de olika semiadliga gränsförsvarsgrupperna i Östeuropa försvarade sina privilegier med under tidigmodern tid. Att vara fri implicerade också politiskt deltagande, vilket utanför de så kallade bonderepublikerna kanske som mest tydligt uttrycktes i det tyska bondeupproret 1524-1525. Som element i en politisk kultur kunde dessa kopplingar vara framträdande i områden där bönder övertog den militära skyddsfunktionen, och där samtidigt adeln var obefintlig. Detta har vi ovan sett i ett av de schweiziska edsförbundens utveckling under 1500-talet, där frihetsbegreppet framhölls i det politiska språket, och konnoterade till de enskilda deltagande människans politiska och militära status, samt frånvaron av adel och på ett kollektivt plan edsförbundens oberoende ställning mot yttre politiska krafter.

Vidare konnoterade frihet inte sällan att man var ett rättssubjekt, innehade domskraft och inte var underställd en herres jurisdiktion. Att få delta i rättens gestaltning och uttolkande var ett ideal från lokalsamhället som bönder försökte vidmakthålla i de tyska områdena under upproret 1525. Drivkraften genom denna frihetsförståelse, nära knuten till idéer om lag och rätt, kom i väst att under tidigmodern tid kanaliseras genom utbyggda juridiska kanaler eller politisk representation regionalt eller undantagsvis på riksplån.²³ Men det finns alltså anledning att till dessa valörer foga en frihetsförståelse med statusinriktade inslag som var kopplad till själva beväpningen och det egna värnet, som i anslutning till en militarisering av befolkningar åtföljdes av ett stärkande av andra aspekter av frihetsbegreppet, såväl i institutionell praxis som i språk och normbildning i den politiska kulturen.²⁴ Detta kan vara en viktig utgångspunkt för att nå en bättre förståelse av element i många uppror i för- och tidigmodern tid.

DE DANSK-SVENSKA GRÄNSOMRÅDEN VID MEDELTIDENS SLUT

Med de tidigare mer allmänuropeiska utblickarna som utgångspunkt ska vi nu se närmare på hur utvecklingen rörande oroligheter, beväpning och skatter kunde se ut i de dansk-svenska gränsområdena. Vi behöver här inte gå närmare

²² Utifrån Skandinavien se Bjørn Poulsen: "Kingdoms on the Periphery of Europe", i Richard Bonney (red.): *Economic Systems and State Finance*, Oxford: Clarendon 1995, s. 106.

²³ Peter Blickle: "Reformation und Freiheit", i Stephen E. Buckwalter och Bernd Moeller (red.): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus 1998, s. 48-51; Peter Blickle: *Kommunalismus: Skizzen einer gesellschaftlichen Organisationsform*, 1-2, München: Oldenbourg 2000, 1, s. 116-28; Giatgen-Peder Fontana: *Rechtshistorische Begriffsanalyse und das Paradigma der Freien*, Zürich: Schulthess Polygraphischer Verlag 1987.

²⁴ Jfr. diskussion i Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 441-49, samt nedan, om den politiska kompetensen hos lokalsamhällena i den dansk-svenska gränsregionen.

in på frågan om principerna bakom krigsdeltagande, mer än att man i både det svenska och danska riket kring 1500 använde sig av den gamla uppståndsformen, i synnerhet i defensivt syfte, som regelbundet kompletterades med olika typer av utskrivningar av såväl bönder som köpstäder. I Danmark utskrevs exempelvis var 20:e bonde 1508, och var 10:e 1497. Man kan alltså säga att den försvarsplikt som en gång i tiden avlösts med ledingsskatt (under senmedeltiden enbart ålagd självägande bönder) nu var på gång att återinföras av kungamakten. I mitten av 1400-talet hade vissa ansatser gjorts för att häva den utbredda beväpningen bland bönder, men i praktiken skedde knappast några större förändringar.²⁵ Å andra sidan kan det påpekas att utskrivningarna i offensiv tjänst kunde leda till bakslag; i Skåne inträffade åtminstone vid två tillfällen, 1497 och 1507, och kanske också kring 1520, att utskrivna styrkor som mobiliserades för inryckning på svensk mark vägrade delta eller snart avbröt sin insats och drog sig hem igen. Under Christian II utvecklades istället en praxis att göra omfattande utskrivningar som snarast syftade till att öppna upp för avlösningar och därmed penninginkomster som skulle finansiera ett större antal knektar. Men i gränstrakterna behölls under krigsåren ändå för lokalbefolkningen olika former av kontinuerlig beredskap.²⁶

Skatter 1500-1523

Under stridigheterna under Kalmarunionens sista decennier var befolkningen i gränsområdena mellan Sverige och Danmark flera gånger hårt drabbad, och en process av militarisering kan anas. Vid flera tillfällen blev de olika krigsskatterna och andra pålagor föremål för förhandlingar, protester och regelrätt vägran. Det förefaller som om den danska kronan sedan tidigare hade en praxis att agera försiktigt i delar av Skåneländerna vad gällde skatter. I register från 1486 och 1501 anmärktes att extraskatt/gengärd skulle tas upp med försiktighet i områden nära gränsen. En regelrätt skattefrihet finner vi under krigsåren 1507 och 1511, då två utfärdade extraskatter, *landehjelp*, ej alls togs upp i Skåne. Sannolikt var orsaken att man i Skåne mobiliserade ett kontinuerligt uppstånd i form av ett lantvärn, *lan-*

²⁵ William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, København: G.E.C. Gad, faks. 1974 (1903), s. 295-99. Bjørn Poulsen: "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder", i Per Ingesman och Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2001, s. 50-55; Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 89, 138; Leon Jespersen: "Bønder og ildvåben", i Peter Danielsson, Håkan Nordmark, och Jan Samuelson (red.): *Att komma till tals*, Växjö: Växjö universitet 1999, s. 5-54, s. 9; mycket tyder på att bönder ofta vid denna tid själva stod för beväpningen, Poulsen: "Med harnisk og hest", s. 51f.

²⁶ Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 138-40; jfr. Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 293f.

deværn, upprättat mot den svenska gränsen.²⁷ Vid något tillfälle brände skattefrågan till. I Blekinge beslutade enligt lensmanden Jens Munk ett landsting 9 augusti 1510 att man inte skulle betala några pålagor till kronan överhuvudtaget förrän man fått fred. Under de föregående veckorna hade en lybisk-svensk flotta inlett härjningar i Blekinge där flera städer plundrats och Avaskär bränts. Strax före detta anfall hade Jens Munk begärt allmogen man ur huse på vilket den hade svarat positivt.²⁸ Som vi ska se sammanfaller denna skatteprotest med liknande oroligheter på den småländska sidan. Åren 1514 till 1517 verkar nya extraskatter ha uppburits på normalt vis i Skåne, men i samband med nya mobiliseringar från 1517 ser vi återigen att en *udbudspeng* 1518 inte togs upp i Skåne men däremot flera gengärder 1518-1519. Den omfattande extraskatten 1520 verkar inte alls ha pålagts skånska allmogen, liksom en skatt 1521, och inte heller finns några uppgifter om att skånska bönder bidragit till den kontroversiella förmögenhetsskatten i silver 1522. Däremot erlades på många håll i provinsen en *landeskat* utfärdad av Christian II hösten 1522, fast med viss fördröjning till det nya riksstyret under Fredrik I sommaren 1523 när Christian störtats.²⁹ Centralmakten agerade alltså med försiktighet vad gällde skatteuttag i Skåne under krigsperioder som ändå inbegrep andra resursuttag som gengärder, men hade inga problem med att uppbära skatt när fred rådde.

På den småländska sidan kom krigsskatterna under krigsåren 1504-1511 många gånger i fokus för olika förhandlingar mellan allmogen och den svenska riksföreståndarens respektive den danska kronans representanter. Till en början handlade det inte minst om att bönder begärde att riksföreståndaren skulle lova att ta bort de som man menade olaga skatter som pålagts av Christian II: s fogdar. Men snart utbredde sig en besvikelse över härjningar och brandskattningar från bägge sidor, och bönderna i östra Småland blev nu också återkom-

²⁷ Registerboken tr. i *Danske magazin* 4 rk, bd. 2, s. 144-70. Extraskatten 1507 och 1511, s. 155-58. I förteckningen 1501 åtföljs de skånska länen, Blekinge, och Halland av kommentaren "*Isti subleuant precarias*", vilket antyder en slags frivillighet formulerad som välvilja, "*precarias*", hos befolkningen, förteckningen från 1486 har ett rumphugget "*Isti subleuant*" som torde åsyfta samma sak, *ibid.*, s. 166, 170; om användningen av landeværn, Christensen: *Dansk Statsforvaltning*, s. 293f.

²⁸ Enligt Munk kommer inget att ges vare sig till slottet eller till kungen, och understryker att detta även gäller "orligh skath", alltså torde såväl landehjälp, självägande bönders skatter och fästebönders landgillen åsyftas. 29 juli, 15 augusti 1510, *Missiver Fra Kongerne Christiern I:s og Hans's Tid*, red. William Christensen, 1-2, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 2, s. 294f, 301, även *Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver*, red. Carl Gustaf Styffe, 1-5, Stockholm: Norstedt 1859-84, 5, nr. 308, 312, s. 401f, 406, om sammanhanget se C. F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden 1497-1536*, 1-5, København: Gyldendal 1864-72, 1, s. 535, 544-48, Jfr. Christensen: "Landværn-Danmark" i John Granlund och Ingvar Andersson (red.): *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*, 1-22, København: Rosenkilde og Bagger 1980-82, 10, sp. 306f.

²⁹ Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 123f.

mande uppbadade för att delta i striderna kring Kalmar. Skatteviljan minskade drastiskt och kring 1509 rådde i det närmaste uppror mot den svenska riksstyrelsens skatteanspråk; i Kalmar län lovade bönderna att ställa upp i uppåden om de slapp erlagga skatt och – som de menade – olaga gästning. 1511 fastställde ett landsting att Tiohärads (ung. den sydvästra halvan av Småland) inte skulle erlagga skatter till vare sig danska eller svenska sidan innan man fått fred. Lokala stormän hade ett finger med i spelet, men beslutet föregicks av liknande vägran lokalt på flera håll. Ungefär vid denna tid etablerades också som vi ska se någon typ av skattefrihet för beväpnade bönder i Kalmar län.³⁰

Beväpningsfrågan i Småland

I samband med den turbulenta utvecklingen i början av 1520-talet kom frågan om böndernas beväpning att lyftas. När Christian II etablerat sitt direktstyre i Sverige under våren 1520 var det efter ett uppror i Östergötland förhållandevis lugnt under sommarhalvåret. På senhösten, snart efter Christians kröning och det s.k. blodbadet i Stockholm, inleddes flera omfattande oroligheter på olika håll i Småland. Orsakerna till dessa oroligheter kan vara flera (skeendena i Stockholm, konkreta skattefrågor m.m. eller att man valde att vänta med större upprorsaktiviteter till efter sommarens-höstens jordbruksarbete) men enligt den danske hövitsmannen Sören Norby var den tändande gnistan att bönder i Kalmar län tillvällat sig ett kungligt brev med en order om att allmogen i länet skulle avväpnas, en order som även gick ut över andra delar av riket. Brevet hade lästs upp på ett ting och därefter tog upproret fart med flera drabbningar mellan allmogen och Norbys styrkor. Bönderna i trakterna höll inne all skatt de var pliktiga, plundrade och brände flera av kungens huvudgårdar och jagade såväl fogdar som ridare och hovmän. Norby understryker att böndernas syfte med upproret var att vidmakthålla sin rätt till beväpning. De hade skrivit besvär till honom med detta krav, och de lovade göra kungen vad de var "retthe plectughe", om de bara fick behålla sina armborst. Han bad kungen om att de skulle få behålla vapnen i väntan på en senare bestraffning, och menade att det i länet fanns "över 1000" bönder som sedan tio år varit skattebefriade för sitt deltagande i gränsförsvaret.³¹ Även om detaljuppgifternas tillförlitlighet kan ifrågasättas, inte minst rörande antalet skattefria, är själva grundfrågan om böndernas beväpning och skattefriheten trovärdig med tanke på de tidigare skeendena i regionen.

Vi vet inte mycket om hur graden av beväpning utvecklades under de följande åren. Det förekom flera oroligheter rörande bl.a. skatter i Småland under Gustav Vasas tidiga regeringsår, men källorna nämner inget om eventuella kopplingar till

³⁰ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 70-81.

³¹ Om skeendena 1520-1521 se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 95-101; Sören Norby till Christian II 8 februari samt odat. promemoria, 1521, tr. i (sv) *Historisk Tidskrift* 1900, s. 299-302.

frågan om beväpningen. Beväpningsfrågan återkom emellertid under Dackeupproret 1542-1543. Frågan var inte den avgörande under upproret, som huvudsakligen vände sig mot kronans och adelns nya pålagor samt kyrkopolitiken, men det är värt att notera att man vid det landstingsmöte i Växjö som formellt utgjorde startskottet för upproret fastställde att man skulle hålla inne skatten, och att den istället skulle användas för en allmän återbeväpning av allmogen. I en klagomålsförteckning ingick kravet att allmogen ville ha sina vapen åter, vilket antyder att någon form av avvapning tidigare genomförts.³² Hos Gustav Vasa själv möter vi i samband med upproret en slags omvänd krigarretorik om de småländska bönderna; i ett brev menade han att smålänningarna inte var de stora krigare som de gjorde sken av, med hänvisning tillbaka till händelserna kring 1520.³³ Under den föregående perioden kan man finna något mer erkännande formuleringar, om än tvetydiga, rörande småländska och skånska bönders och inte minst deras interna ledares militära kompetens.³⁴ Även hos Gustavs krönikör Per Brahe finner vi uttryck för denna krigardiskurs, då han förklarade senare Dackeupproret med en explosiv kombination i Småland av snabb folkökning och utbredd beväpning, där många var vana "att skjuta väl och gå vid skogen", och detta ska ha skapat en allmän känsla av oövervinnlighet. Brahe menade att det var avgörande för en pacifiering att låta värva många av de unga och ogifta vilket skulle släcka deras "lust" för krig och örlig. Gustav Vasas omläggningar av försvarsorganisationen efter Dackeupproret följde denna linje. Den tidigare betoningen på tyska knektar började nu förskjutas mot inhemsk värvning, och redan 1544-1545 kan man tala om en typ av utskrivningar och ett slags avlönade bevilligade uppbåd från i synnerhet Småland med knektkaraktär med obestämd mobiliseringstid. Medvetet lät Gustav Vasa värva villiga småländska bönder, och ge amnesti till dem som deltagit i upproret mot att de enrollerade sig som knektar, för att få fram lojala styrkor och minska upprorsriskerna, och detsamma gjorde han i andra landsändar där uppror skett relativt nyligen – Väster- och Östergötland samt Dalarna. Därutöver

³² Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 98, 426. En liknande koppling kan ha förekommit i Jylland i samband med Grevefejden där allmogen på ett landsting 1530 bestämde att man skulle beväpna sig och senare valde att vägra den nya kungsskatten, Arnold Heise: "Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den førstes Tid", (da) *Historisk Tidsskrift*, 1875/76, s. 326, 330.

³³ Gustav Vasa till Gabriel Oxenstierna 25 november 1542, *Konung Gustaf den förstes Registratur 1-29*, Stockholm 1861-1916, 14, s. 356-61. Detta var en kritik som inte fick uttalas offentligt till bönderna utan enbart inom rådsretsen.

³⁴ En fogde som förhandlade med en upprorisk allmoge i Kalmar län 1509 rapporterade om hur böndernas "yppersthe caputeyner och bonda kwnger" överlämnade en klagoskrivelse mot olagliga våldgästningar och beskattningar, och lovade att om dessa avvecklades ställa upp man ur huse på riksföreståndarens sida, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 76f; de upproriska nordskånska bönderna 1524 rapporterades vara anförda av en utvald "kung" med omgivande rådgivare och drabanter, "rathgevers unde dravanten", *Hanserecesse*, Abt. 3, Von 1477-1530, red. Dietrich Schäfer, 1-9, Leipzig: Duncker & Humblot 1881-1913, 8, nr. 820 § 96, jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 132.

behölls en vilande uppståndsorganisation; i Småland med var femte man beredd vid behov och man ur huse i fall av högsta nöd.³⁵ Reformerna var lyckade i det att några fler större uppror inte inträffade, samtidigt som vi inte kan tala om någon generell avvärjning av allmogen. Tvärtom innebar omstruktureringar att beväpningen till stor del kunde behållas utan större risker för centralmakten. Det var stor skillnad mellan beväpnade självständigt agerande bondekollektiv och samma bönder med rollen som värvade soldater, och reformerna bör för svensk del ha utgjort ett avgörande steg i den tidigmoderna övergången till en tydligare uppdelning i civilt och militärt.

Beväpningsfrågan i Skåne

På den skånska sidan möter vi kopplingar mellan beväpning och skatter främst i samband med oroligheterna 1523-1525. När Christian II störtats våren 1523 inleddes snart oroligheter i norra Skåne. Enligt ett brev av Fredrik I i augusti hade grupper av bönder rivit ned torp och gårdar tillhöriga såväl kronan som kyrkan och adeln. Han menade att orsakerna till upproret var Christians tidigare politik på en rad punkter och han framhöll att Christian tidigare förbjudit allmogens beväpning, ett förhållande Fredrik i övrigt inte går närmare in på. Upproret fortsatte med bl.a. vägran av en ny silverskatt som utfärdades i september, och just beväpningsfrågan tas upp i en rapport av några skånska riksråd som i slutet av november uppgav att allmogen i några härader i Helsingborgs län, som till stor del inbegrep de skånska gränsområdena, vägrade låta skriva sig till skatten och hade kommit överens om att bönderna skulle köpa vapen, "wærghe", för pengarna. Under den följande våren nämns i ett brev att hela tolv härader fortfarande deltog i skattevägran.³⁶ Upproret kom att slås ned framemot hösten-vintern 1524, men blossade åter upp med Sören Norbys resning av allmogen i stora delar av Skåne våren 1525. Efter en hyllning av den frånvarande Christian II vid landstinget i Lund slogs upproret slutgiltigt ned under sommaren.³⁷

Det är inte helt klart vad beväpningsfrågan här egentligen handlade om. Vi känner inte till något om någon mer långtgående avvärjning under Christians styre på den danska sidan, annat än en paragraf i Christian II:s landslag 1522 enligt

³⁵ Lars-Olof Larsson: "Gustav Vasa och "den nationella hären"", *Scandia* 33 (2), 1967, s. 250-69. Citaten från Per Brahe ibid. s. 264f., ursprungligen från Per Brahes d.ä. (1520-1590) material till en krönika över Gustav Vasa, sammanställt av Otto Ahnfelt 1897.

³⁶ Fredrik framhöll Christians tidigare politik rörande självägandes rätt till skog, ett landsköpsförbud, ett ölbryggningsstävång, höga skatter och klippingmyntet (Fredriks andra brev framhöll enbart klippingmyntsfrågan), frågor som Fredrik lovade försöka åtgärda. Fredrik I till Helsingborgs läns inbyggare 25 augusti, 30 augusti, 1523, B9, DK, DRA; tre skånska riksråd till övriga riksråd i Köpenhamn 30 november 1523, B5e Rigsråd og Stænder, DRA; se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 129f; även Allen: *De tre nordiske Rigers Historie*, 4:2, s. 75f; Lars J. Larsson: "Sören Norbys skånska uppror", *Scandia* 30 (2), 1964, s. 222.

³⁷ Se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 125ff.; jfr. Larsson: "Sören Norbys skånska uppror" *passim*.

vilken bönder mot en 40-marksbot förbjöds bära vapen i domhus, på ting, gillen, bröllop, dop (Bardsell) och på torg (marknader).³⁸ Men uppenbarligen skedde någon form av utökad beväpning i och med upprorsrörelsen i Skåne under hösten 1523. De nordskånska bönderna verkar alltså ha vänt sig mot avvapning på samma vis som skedde två år tidigare på den småländska sidan av gränsen. Liksom vi har noterat för Småland och Blekinge under 1510--talet och fortfarande kring 1520-1521 gjorde alltså bönderna i den skånska gränsregionen vid mer oroliga tillfällen anspråk på en rätt till egen beväpning, en fråga som hade en tendens att glida samman med skattefriheter, eller skattevägran. De formella skattebefrielser som de skånska bönderna innehåft under krigsåren torde ha förstärkt laddningen i frågan om skatter och beväpning.

Vi vet inte särskilt mycket om vilka frågor som mobiliserade de skånska bönderna under upproret, utöver ett visst stöd för Christian II. Men uppenbarligen vände man sig mot de aristokratiska egenintressena i den nya regimen under Fredrik I. När vi läser Christian II:s brev till de upproriska skånska bönderna ser vi att han – i enlighet med olika rapporter som han fått om sinnesstämningarna bland allmogen – gärna spelade på föreställningar om en adel som löpte amok och upphävde rättstryggheten för vanligt folk, genomdrev olagliga pålagor och gripit makten över kyrkan. Han påpekade att lagen borde gälla lika för fattiga och rika, och att allmogen hade en rättfärdig men nu sårad heder och ära, vilket jämfördes med aristokratins ära som var förverkad med dessa "okristliga" övergrepp. Adeln aktade enligt brevens formuleringar inte en fattig bonde mer än en död hund trots att bonden var deras jämlike inför Gud och Kristus. *Vornedskabet* togs upp som ett exempel på detta förakt. Just markeringarna om allmogens heder och ära torde vara en illustration av hur uppfattningar om status och frihet i medeltidens vida mening kunde spela en roll för politisk mobilisering även av lägre ståndsgupper.³⁹

Även efter denna period kunde vid särskilda tillfällen användningen av upp-
båd medföra tillfälliga skatteprivilegier respektive kritik mot skatter och adelsprivilegier. På den småländska sidan förekom åtminstone vid enstaka tillfällen att kronan medgav lokala skattefriheter i samband med krigföring. Bönder i vissa småländska häradar erhöll exempelvis frihet från en gårdskatt kring 1612 med anledning av deras deltagande i stridigheter.⁴⁰ Under 1710-talet bredde på flera håll i Sverige protester ut sig där bönder begärde skattefrihet med anledning av

³⁸ *Den danske rigslovgivning 1513-1523*, red. Aage Andersen, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1991, Konceptet § 41, s. 163, AM § 25, s. 221f.

³⁹ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 254.

⁴⁰ Johan Holm: *Konstruktionen av en stormakt: kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595-1640*, Stockholm: Stockholms universitet: Almqvist & Wiksell International 2007, s. 159.

de återkommande uppståden.⁴¹ Som jämförelse kan nämnas att motsvarande fråga på den norska sidan kring 1611 kom att handla om hur en del bondegrupper snarast ville undvika uppstådsplikten; i några fall menade man sig ha privilegier som gav regelrätt undantag från den.⁴² I de skånska gränsområdena kan vi jämföra med de friskyttar som utvecklades under sent 1600-tal, ett stort antal bönder och andra som förvärvade skattefriheter eller knektlön för sitt militära engagemang mot den svenska kronan. För sin försörjning och som del i en militär strategi kunde de även slå hårt mot lokalbefolkningen med egna skatteuttag, plundring, härjningar etc. Av den svenska sidan kom dessa att identifieras som s.k. snapphanar, en ytterst varierad grupp av friskyttar, rövarband, förrymda knektar m.fl.⁴³ Men dessa kom aldrig att agera som en politisk grupp med gemensam talan.

På rikspolitisk nivå kom frågan om beväpning och privilegier ibland i dagen. Kring 1600 använde det svenska bondeståndets framväxande riksrepresentation argumentet att det deltog i det militära värdet av riket som utgångspunkt för att ifrågasätta adelns privilegier.⁴⁴ Man kan jämföra med hur användningen av uppstånd medförde att i synnerhet borgerskapet kunde ifrågasätta adelns legitimitet i Danmark under 1600-talet.⁴⁵ En illustration av hur militärorganisatoriska förändringar kunde återverka på ståndsideologiska uppfattningar om politisk representation och liknande är hur Karl IX kring 1600 under ett tag experimenterade med att införa militären som ett ytterligare stånd i riksdagen.⁴⁶ Men vi har inte längre att göra med den koppling mellan regelrätta uppror och militarisering av en gränsbefolkning som verkar ha kännetecknat en övergångstid under tidigt 1500-tal.

Statusuttryck

Senmedeltiden var en period där de olika ståndens statuspositioner befann sig under omstöpning. Det är inte ovanligt att koppla bönders ökade militära roll under senmedeltiden till att deras politiska ställning på vissa sätt stärktes; framväxten av den svenska bonderepresentationen i riksstyret är ett typexempel i diskussio-

⁴¹ Åsa Karlsson: *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala: Uppsala universitet: Almqvist & Wiksell International 1994, s. 221ff.

⁴² Trygve Mathisen: *Fra bondeoppbud til legdshær*, Oslo: Gyldendal 1952, s. 77f, 100, 140.

⁴³ Se t.ex. Bo Knarrström och Stefan Larsson: *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet 2008.

⁴⁴ Johan Holm: "Formeringen av det svenska bondeståndet i riksdagen", *Scandia* 68 (2), 2002, s. 205-08.

⁴⁵ Jespersen: "Bønder og ildvåben", s. 38-41, 45.

⁴⁶ Nils Ahnlund: "Ståndsriksdagens utdanning 1592-1672", i *Sveriges Riksdag, Förre avdelning. Riksdagens historia intill 1865*, D. 3, Stockholm 1933, s. 98.

nen.⁴⁷ Även i Danmark förekom under slutet av 1400-talet och fram till 1536 en tendens att bondeståndet tillerkändes representation på herredagarna som ett av de fyra stånden; även om inflytandet var minimalt ansågs alltså ståndet som till delar politiskt nödvändigt att låta representeras.⁴⁸ Grupper inom det danska bondeståndet hade under 1400-talet även gjort vissa ekonomiska vinningar. I synnerhet självägande bönder var aktiva i den expanderande boskapshandeln och tog till sig skriftlighet i räkenskaper, manifesterade sig med sigill och liknade, och var aktiva på de lokala rättsarenorna.⁴⁹ Å andra sidan pågick en process av försvagande av fästeböndernas ställning under jordherrar med *vornedskabet* i delar av riket, en ny utformning av det juridiska värnet, det framväxande *tjerner*-begreppet och en generell nedvärdering av de lägre stånden som vanbördiga m.m. Men motverkande processer förekom med en ökande lokal organisation av produktion och lokala frågor, som kan tolkas utifrån kommunalism-begreppet.⁵⁰ Böndernas vacklande rättsliga ställning kring 1500 kan sägas illustreras av hur de i praxis, inte minst i samband med fejder inom adeln där bönderna förväntades delta, vidmakthöll en fejd-rätt och därmed också en rätt att bära och nyttja vapen, som emellertid alltmer motarbetades av adel och krona.⁵¹

Sociala och juridiska statusförskjutningar förefaller ha återspeglats i användningen av och synen på fysiska maktmanifestationer och statusmarkörer, frågor man vid tiden kring och närmast innan reformationen var mycket upptagen av. Vi kan bara nämna de anklagelser som riktades mot biskoparna för deras ståt i kläder, utsmyckning, bevapning och med stora följen. På liknande vis kunde adelsmän irritera sig över hur stadsborgare nyttjade liknande markörer i mindre

⁴⁷ Om böndernas och allmogens ökande politiska roll i 1400-talets Sverige fr.o.m. Engelbrektsupproret, se t.ex. Peter Reinholdsson: *Uppror eller resningar. Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala: Uppsala Universitet 1998, s. 38 med hänvisningar. Reinholdsson betonar den svenska elitens behov av mer inklusiva mobiliseringsformer när Kalmarunionen efter Engelbrektsupproret förlorat i legitimitet, *ibid.*, s. 37-64, 260f.

⁴⁸ Se t.ex. Mikael Venge: *Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536, Dansk Skatthehistorie II*, København: Told- og Skatthehistorisk Selskab 2004, s. 32, 131, 279f, 284, 291, 302, 325-27, 361; jmf Cederholm: *De værjde sin rätt*, s. 325f.

⁴⁹ Nils Hybel och Bjørn Poulsen: *The Danish resources c. 1000-1550: growth and recession*, Leiden: Brill 2007, s. 107, 210-12; Bjørn Poulsen: "Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 381-414.

⁵⁰ Jens E. Olesen: "Senmiddelalderens danske stændersamfund", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 31; för det senare se Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekommunalisme", i Per Ingesman och Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1994.

⁵¹ Jeppe Büchert Netterstrøm: "Øvrighederne, bønderne og fejden i Danmarks senmiddelalder", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 307-14, 322-27.

skala, och rapportörer till Christian II pekade på allmogens irritation mot adelsmännens öppna stoltserande, skryt och prålände med guld. Rätten att bära vapen, exempelvis i stadsmiljöer, var en av de statusmarkörer som var regelbundet omstridda, och detta bör vara en viktig kontext för vår förståelse av beväpningsfrågan.⁵² Att bönder ville bära vapen var delvis en fråga om krigsförmåga, och kan också ha varit en markör rörande juridisk kompetens (t.ex. rätten att fejda), men kan alltså också utgöra en del av en mer kulturell statusmarkering under en tid när eliterna började driva nya typer av exklusionspolitik.

En tilltagande aristokratisering av adeln kombinerades i slutet av 1400-talet av en utvidgning av den kungliga kontrollen över statuskonsumtion. De stadgor som utfärdades under 1400-talet i både Danmark och Sverige mot bönders jakträtt och beväpning kan uppfattas som tilltagande ansatser att monopolisera en rad ekonomiska resurser men också statusuttryck.⁵³ Aristokratins önskan att begränsa andra gruppers rätt att manifesteras status materiellt bör ha motsvarats av att åtminstone grupper bland bönder och andra faktiskt använde sig av sådana statusmarkörer vid denna tid. Vi vet exempelvis att bönder och andra lägre ståndspersoner i Danmark under 1400-talet gärna ägde och handlade med dyra fina importerade kläden, vilket kronan försökte hindra, i Skåne exempelvis med en förordning 1491. Bland de mest välbemedlade bönderna kan vi även på olika håll i Danmark och även i gränsregionen under sent 1400-tal och 1500- och 1600-talen se en strävan att manifesteras sitt välstånd i silvertillgångar, med skedar, bälten och liknande. Bjørn Poulsen menar att vi från 1400-talet har att göra med en påtaglig elitinspirerad statuskonsumtion bland mer välbemedlade bönder i Danmark, liksom på många andra håll i Europa.⁵⁴ Antagligen kunde vapen utgöra en del av denna statusmanifestation, vi kan jämföra med ett exempel från

⁵² Detta är en fråga som borde utredas djupare. Här kan nämnas exempelvis Christian II:s redan anförda lista över klagomål mot kyrkan kring 1520, avväpningsparagrafen i hans landslag och breven till den upproriska allmogen 1525, jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 129, 192f, 501f; Erik av Pommern gav borgmästare och rådmän rätten att bära guldkedjor, Olesen: "Senmedeltidens danske ständersamfund", s. 31.

⁵³ Thomas Småberg: *Det stängda frälset. Makt och elit i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390-1520*, Göteborg: Historiska Institutionen i Göteborg 2004, s. 68f, jfr. Nielsen: "Lüksusförordning", *Kulturhistorisk Leksikon*, 11, sp. 2-5.

⁵⁴ Om Danmark men också med iakttagelser från engelsk och tysk litteratur Bjørn Poulsen: "Trade and consumption among late medieval and early modern Danish peasants", *Scandinavian Economic History Review*, 52 (1), 2004, 52-68; Bjørn Poulsen: "Krydderier og klæde: statusforbrug i senmedeltidens Danmark", i Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Danmark og Europa i senmedeltidens tid*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2000, s. 81-88; Hybel och Poulsen: *The Danish resources*, s. 368; om bönders silvertillgångar i samband med förmögenhetsbeskattningen 1522, Venge: *Danmarks skatter*, s. 338-341; jvf. om Sverige Erik Lönnroth: *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige: studier över skatteväsen och länsförvaltning*, Göteborg: Elanders 1940, s. 6f.; samt om södra Småland under tidigt 1600-tal, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius: *Wärend och wårdarne: ett försök i svensk etnologi*, 1-2, Lund: Gleerup 1972 (Stockholm: Norstedt 1863-68), s. 253-56.

1471 då några uppenbarligen välbemedlade lolländska bönder klagade över hur de berövats såväl sina vapen och rustningar som kläden och silver.⁵⁵ En tendens till statusmarkörer möter vi även bland bönder i gränsregionerna i Finnveden, Varend och Blekinge, där de verkar ha eftersträvat status eller urban imitation genom byggnation – det var här de stora s.k. högloftsstugorna växte fram under senmedeltiden, med starka influenser från stadsmiljöerna.⁵⁶ Ett intressant omnämnande om byggnader och andra statusuttryck har vi i Dackeupprorets klagolistor kring 1542 där det påstås att fogdarna hyste "hat" mot den fattiga allmogens "goda byggnader", och att de anklagade bönderna för att ha byggt dessa "på präåll och Wärn". Det verkar alltså som om Dackeklagomålen försökte inkludera någon form av mer välbemedlad bondegruppering som använde sig av militärt inspirerad statusbyggnation. Men även andra materiella statusuttryck ingick i klagomålen. Man klagade över att fogdarna inte unnade de bland allmogen som hade råd att ha finare kläden från England, Leiden eller liknande. Det finns alltså tecken på att det även i dessa trakter under senmedeltiden förekom en diffusion mellan frälse- och bondekultur, eller mellan urban- och landsbygdskultur, där materiella statusmarkörer spelade en roll vilket stod mot den exklusivitet som adel, högre borgerskap och kronan ville driva igenom för lyxkonsumtion, kläder o.s.v.⁵⁷ Även om källorna är svaga, finns det anledning att fundera över om den omsorg om att behålla rätten till bevapning i gränsområdena, främst under 1520-talet, alltså delvis kan ha haft inslag av statusmarkör likaväl som ett argument för skattefriheter och liknande.

Efter de nedslagna upproren i Skåne 1525, och Småland 1544, finner vi inga större oroligheter i regionen med mer omfattande uttryck för kopplingen bevapning och skattefrihet; avgörande torde vara en längre fredsperiod som sedan avlöstes av nya rekryteringsformer, generella uppbåd användes inte längre.⁵⁸ Men under lång tid framåt finner vi ändå olika inslag i politiska och sociala förhållanden som visar att vissa element av den militariserade gränskulturen levde kvar och reproducerades i delvis nya former. Exempelvis förekom i södra Småland och Blekinge in på 1600-talet sedvänjan med ett "stridsarv", bondens rätt att ta ut stridsutrustning och häst ur ett oskiftat bo. Hur utbredd detta var vet vi inte, men

⁵⁵ Poulsen: "Trade and consumption", s. 65f.

⁵⁶ Om högloftsstugorna Anders Andrén: "Mot kriget! Regional identitet över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige", i Anders Andrén, Lars Ersgård och Jes Wienberg (red.): *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2001, s. 181-84, som kopplar dem till den omfattande handel som skedde i regionen till en rad stadsmiljöer via främst Blekinge.

⁵⁷ Om Dackeupprorets klagomål, se Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 230f, 502, med referenser.

⁵⁸ Däremot inbegrep det stora upproret "Klubbekriget" 1596-1597 frågor om bevapning och skattefrihet, och privilegier om undantag från borgläger mot en självförsvarspflicht, och hårda motsättningar mot adeln, se Heikki Ylikangas; *Klubbekriget: det blodiga bondekriget i Finland 1596-97*, övers. Mats Huldén, Stockholm: Atlantis 1999, om bevapning och skattefrihet s. 105-15, 134-36, 217, 283, 408.

det är ett tecken på hur en tidigare militarisering avsatt vissa mönster i den lokala rättsliga kulturen på bägge sidor gränsen.⁵⁹ Regionen kännetecknades även inpå 1600-talet, åtminstone på den svenska sidan, av en jämförelsevis hög andel våldsbrott, ofta kopplade till frågor om ära, och ofta med fejdliknande inslag som undsägningar (förvarningar om fejd), hot och nedbrännande av gårdar. Liksom under senmedeltiden var fortfarande beväpningen mycket utbredd. Det finns inte liknande källserier för den danska sidan av gränsen, men vi har här i alla fall en indikation på att den fortsatta krigsutsattheten medförde att en utbredd beväpning och en våldskultur med fejdinslag – en lokal fejdkompetens – fortsatte att reproduceras i gränsområden under en lång tid.⁶⁰

Gränsbönders politiska kapacitet

En naturlig följdfråga är om gränsböndernas särskilda situation kring 1500 även kunde ges uttryck i användningen av politiska fora och arenor, och om man kan se förskjutningar eller särarter vad gällde *politisk* status. Om vi ser närmare på utvecklingen av användningen av politiska arenor i den militariserade gränsregionen får vi några ytterligare infallsvinklar. På den småländska sidan var det mest framträdande hur häradstingen och i några fall landstingen blev centrala arenor för mötet mellan centralmakt och allmoge, uppstånd, skatter och lojaliteter förhandlades och långtgående kompromisser nåddes under krigsåren. Allmogen levererade i flera fall en hård kritik mot riksstyrelsens och adelns oförmåga att militärt beskydda befolkningen, vilket direkt kopplades till skatternas legitimitet.⁶¹ Den svenska gränsbefolkningens politiska kompetenser hade till viss del en motsvarighet i den svenska rikspolitik; under dessa år präglades politisk interaktion av en möteskultur, riksdagsrepresentationen var inte utmejslad men lokala och regionala möten där bönder på olika vis inkluderades var legio för att möjliggöra mobiliseringar i unionskrigföringen liksom i inhemska fejder inom eliten. Till denna tendens kan vi foga att bondegrupper ett flertal gånger inkluderades i elitdrivna sammansvärjningar med bebindelsebrev, där de slöt upp kring cen-

⁵⁹ Om stridsarv med belägg från 1600-talet, se Hafström: "Folkvapen", *Kulturhistorisk Leksikon*, 4, sp. 475.

⁶⁰ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 229 med vidare referenser, dessa iakttagelser kan jämföras med Netterstrøms arbete kring bondefejder i Danmark, som motarbetades alltmer av kronan och adeln från 1500 och framåt, se främst Büchert Netterstrøm: "Øvrighederne, bønderne og fejden"; i en äldre skildring av sydsmländska Varend i början av 1600-talet påvisas utifrån domböcker en utbredd beväpning, även när man befann sig i kyrkan, och med många iakttagelser om fejdliknande våld, Hyltén-Cavallius: *Wärend och wirdarne*, s. 221-40, 337-99.

⁶¹ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 70-81, 398-412.

trala politiska beslut.⁶² Men vi finner också enskilda situationer där bönder själva upprättade dylika sammansvärjningar. Att kollektivt gå ed på att fullfölja en gemensam målsättning, och samtidigt utmäta straff för dem som inte följde, var en traditionell procedur i samband med uppbåd som mobiliserades i anslutning till lokala uppror och uppsägelser av kungar och ämbetsmän. Det kollektiva ansvaret underströks av att dessa uppror/resningar ofta bestraffades kollektivt.⁶³ Under upprorssituationer möter vi denna praxis t.ex. under oroligheterna i Jylland 1527.⁶⁴ I gränsregionen möter vi en annan typ av gemensamma åtaganden, med koppling till sammansvärjningen som praxis. Gränsfrederna mellan Blekinge och södra Småland innefattade liksom andra sammanslutningsformer fastställandet av lokala lagar. Enligt texterna slöt man "baand oc bebindilsse, som landhen i lanangh tiid tilforne samtycth oc bebwndit hade met gode beseglse breff", som formuleringen löd i Blekinge 1525. Man gick ed, "loffwe wii oc trolige tilsia po vor äre oc mandom", på att hindra skogsdrivare som gjorde skada på andra sidan gränsen, och att varna och komma till undsättning om yttre makter gick in. Det underströks att man skulle hjälpa sina grannar med sin yttersta makt "som gode besworne dannemend bör at giöre". Som ett kollektiv av "dannemän" tog man sig alltså kapaciteten att sammansvärja sig till ömsesidiga förpliktelser. Medan tidigare gränsfreder utfördes med stöd av lokala jordherrar, så förvaltades denna institution inpå 1520-talet och senare snarast av den meniga lokalbefolkningen, och under en övergångsperiod behölls de politie-inriktade inslagen, en ovanlig rättskompetens för böndernas del.⁶⁵

Vi finner också två speciella fall av häradsbaserade sammansvärjningar, bägge i den omedelbara gränsregionen. I samband med Christian I:s död 1481 får vi höra att Bjäre samt Norra och Södra Åsbo härader i norra Skåne "bebundet oc be-

⁶² En sammansvärjning innebar man gick ed på att upprätta ett specifikt rättsförhållande som man också lovade att göra allt för att genomdriva och vidmakthålla. Akten var vanlig bland de högre stånden, då kollektiva beslut fastställdes med s.k. bebindelsebrev. Under tidigt 1500-tal finner vi i Sverige sådana sammansvärjningar som även medtog bondegrupper, t.ex. kring Sten Sture d.y:s ställningstaganden mot ärkebiskop Gustav Trolle, samt återkommande mot unionskungarna under unionsstridigheterna, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 356-61.

⁶³ Jørgen Würtz Sørensen: "Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder", i Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen och Lars Tvede-Jensen (red.): *Til kamp for friheden*, Ålborg: Bogmedjen 1988, s. 38f, 42; Granlund "Budstikke", *Kulturhistorisk Leksikon*, 2, sp. 340-42.

⁶⁴ 1527 förband sig bönder i Jylland att "giørre tiill sammen forbundt och beplectelse mett theriis løffthe och obne beseglede breff" mot kyrkan. Man sammansvor sig alltså, och fastställde skriftligt sitt deltagande i en tiondevägran, Hans-Henrik Appel: *At være almuen mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense: Landbohistorisk Selskab 1991, s. 84.

⁶⁵ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 362, generellt utvecklades gränsfrederna från ett herremansinitiativ med långtgående juridiska regleringar under sent 1300-tal till mer lokala rent stridshindrande bondeinitiativ under 1500- och 1600-talen. Man kan jämföra med de mer jordherreinitierade *vedtægterne* på öarna under 1400-talet som sedan upphörde, jfr. *ibid.*, s. 332.

seglt” sig, gjort ett skriftligt och beseplat avtal om ömsesidigt bistånd. Snart reagerade ett skåniskt utvidgat adelsråd med fördomanden mot häradsbefolkningarnas egenmäktiga åtgärder, och påpekade att om allmogen hade något emot någon särskild fogde eller ”god man” skulle frågorna avgöras på respektive häradsting eller på landstinget.⁶⁶ Något liknande förefaller ha inträffat våren 1523 när aristokratins uppror mot Christian II närmade sig sin fullbordan. I mars 1523 rapporterade hövitsmannen på Sölvesborg, Aage Brahe, till Christian II att Blekinges allmoge hållit landsting i Hjortsberga, och beslutat att dra till Villands häradsting för förhandlingar. Detta torde ha utgjort inledningen på det uppror i norra Skåne under sommaren som Fredrik I nämner i ett brev. Aage hävdar själv att förhandlingarna skulle ha att göra med en ovilja mot Christians nya landslag, och intressant är ju att Blekinges landsting faktiskt var upphävt enligt denna lag. Men sammanhanget var komplicerat. Upproret mot Christian II var i full gång och de skånska bönderna skulle åtminstone inte långt senare ta ställning för Christian II, inte emot. Dessutom var situationen i nordöstra Skåne spänd med anledning av att svenska styrkor förberedde sig för infall över gränsen, och bara några veckor tidigare hade dessutom Villands länsherre, den i gränsregionen mäktige och godssamlade Jens Holgersson (Ulfstand) avlidit.⁶⁷ Mötet i mars 1523 verkar alltså ha varit ett slags flerhäradsammansvärjning för gemensamt beskydd under oroande omständigheter. Det är inte omöjligt att samma mötesstruktur ligger bakom uppgifter om möten mellan flera härader i norr 1524 då en ledning för upproret ska ha valts, de kallas i en lybisk rapport för ”drabanter” varav en ska ha utnämnts till ”kung” och en annan till ”skrivare”.⁶⁸

I Göinge härad agerade man på ett annat vis i samband med hyllningen av Fredrik I i juli 1523. Häradet erhöll ett privilegium som fastställde att flera avgifter skulle avvecklas eller sänkas till tidigare nivå. Bönderna skulle få erlægga en fogdegästning på den lägre nivå som de haft under kungarna Christian I:s och Hans’ tid, änkor skulle slippa en avgift på 30 skilling när de övertog sin avlidne makes egendom och en annan extraavgift på ett pund smör när fogden tog upp en 30-skillings ”sag” vilket torde vara nämnda arvsavgift. Även Norra Åsbo och Bjäre härader ansökte om frihet från arvsavgiften, men hade fått svaret att ”naar arff fallder effther bundenn eller haastrwenn, tha schall alle arffwinge giffue xxx ß”. Åtminstone i delar av norra Skåne fanns alltså önskemål om att slippa vissa for-

⁶⁶ Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 155f.

⁶⁷ Aage Brahe till Kristian II, 22 mars 1523, *Christiern II:s arkiv. Handlingar rörande Severin Norby och de under hans ledning stående krigsföretagen mot Sverige*, red. N.J. Ekdahl, 1-4, Stockholm: J. Hörberg 1835-42, 2, s. 367-69, jfr. Larsson: ”Sören Norbys skånska uppror”, s. 222, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 126f.

⁶⁸ I rapporten sägs att tre socknar vid gränsen sammansvurit sig och förrättat dessa val, allt tyder på ett missförstånd och att det bör ha rört sig om härader, *Hanserecense, Abt. 3, Von 1477-1530*, bd. 8, nr 820 § 96, se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 132.

mer av fogdegästning och arvsavgifter, vilket göingeborna lyckades genomdriva med förhandlingar i samband med en hyllning.⁶⁹

Förhållandena i Skåne ledde under upproret 1523-1525 också till att frågan om politisk representation lyftes fram på några sätt. De skånska bönderna sände representanter till herredagen 1524, som man nog ganska väl förstod skulle inbegripa en kröning av den nye kungen, Fredrik I, liksom en åtföljande krönings-skatt.⁷⁰ Att man antog en ovälkommen utveckling av herredagen och knappast förväntade sig något reellt inflytande visas av att Bjäre härads allmoge i ett brev meddelade att den vägrade ge sina representanter till mötet i Köpenhamn sitt häradssigill, medan den däremot skulle godta alla beslut som fattades på Skånes landsting.⁷¹ Under Sören Norbys resning året därefter samlades också representanter från i det närmaste alla skånska härader på landstinget i Lund för att hylla Christian II som kung återigen i Skåne, och man kan anmärka att även denna sista fas av det skånska upproret hade sin starkaste bas i gränsområdena i nordöst.⁷²

Även efter 1525 präglades givetvis gränsregionen av en viss grad av militarisering. Detta är högst troligt orsaken till att befolkningen under lång tid framåt lyckades vidmakthålla vissa privilegier. Stefan Persson har visat hur den politiska interaktionen mellan befolkningen i Göinge härad och centralmakten under 1500-talet behöll ett fokus på att behålla privilegier och vissa särdrag i administrationen i samband med en nyordning av den militära organisationen. Det fanns en viss öppenhet från kronans sida, just med anledning av häradets känsliga placering.⁷³ Även på andra håll i gränsområdena behölls länge särskilda förhållanden. En halvering av extraskatter för bönder i Halland och Blekinge levde kvar till långt in på 1600-talet, ibland med hänvisning till fattigdomen i trakterna, ibland till sedvänjan.⁷⁴ På bägge sidor av gränsen rådde länge en motvilja mot övertags-

⁶⁹ *Kong Frederik den Førstes danske Registranter*, red. Kr. Erslev och W. Mollerup, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie 1879, s. 12-14, se vidare Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 128.

⁷⁰ Bonderepresentation kom från Skåne, Halland, Lister, Själland, Mön, Lolland och Falster, Allen: *De tre nordiske Rigers Historie*, 4:2, s. 353f; Heise: "Bondeopløb i Jylland", s. 276.

⁷¹ Bjäres brev till kungen, St Hans afton 1524 tr. i (da) *Historisk Tidsskrift* 1847, s. 450; jfr. Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 131, 341, 479.

⁷² Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 333; Allen: *De tre nordiske Rigers Historie*, 5, s. 17f; L.J. Larsson (1964), s. 237f.

⁷³ Under största delen av 1500-talet sände Göinge återkommande representanter till kungs för att förhandla om olika privilegier och undantag från skatter. Detta skedde dels med befullmäktigade för hela häradet, och dels för enskilda byar och socknar, Stefan Persson: *Kungamakt och bonderätt: om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525-1640*, Göteborg och Stockholm: Makadam Förlag 2005, s. 358-60.

⁷⁴ Om halvskattepraxisen i gränsregionen se Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660*, Odense: Odense Universitetsforlag 1978, s. 203-06, 215; Karl Bergman: *Makt, Möten, Gränser: Skånska kommissionen i Blekinge 1669-70*, Lund: Historiska institutionen vid Lunds universitet 2002, s. 66-69; Persson: *Kungamakt och bonderätt*, s. 99-102.

och arvsavgifter för änkor, mot oreglerade städjor (steds mål), och i Blekinge förekom länge också en praxis där kronans fästebönder förfogade fritt över sina gårdar, kunde sälja dem, och att änkor fick sitta obehindrat kvar på dem.⁷⁵ Gränspositionen kan alltså ha inneburit att frågor kring förfogande av jord/gårdar blev spänningsfyllda och medfört en utveckling av särskilda sedvänjor eller undantag som ganska länge vidmakthölls av lokalbefolkningen. Men om detta ska kopplas till de tidigare politiska oroligheterna är inte självklart. På många håll i Västeuropa rådde speciella avgifts- och förfogandeförhållanden av jord i gränsområden under medeltiden, frågor som dock sällan blev omedelbar del av större konflikter i samband med värn och beväpning.⁷⁶ Däremot blev dessa frågor en central del av de uppror som växte fram i östra Europa under 1500-talet och framåt, där frågor kring jordförfogande respektive gränsvärn ofta kopplades samman. Exakt hur utvecklingen i de svensk-danska gränsområdena ska tolkas är ännu en öppen fråga. Det förefaller i alla fall som att argument utifrån beväpning med därtill kopplade friheter efterhand under 1500-talet här inte längre var gällande, annat än för enskilda aktörer, utan istället handlade det om en förhandlingssituation mellan gränsbefolkning och centralmakt rörande mer eller mindre etablerade sedvänjor som kronan mötte med viss välvilja av säkerhetspolitiska skäl.

SAMMANFATTNING

Det kan konstateras att bönder och annan allmoge i stora delar av västra Europa genomgick en viss militarisering under senmedeltiden, vanligen påtvingad av

⁷⁵ För kyrkojordar erlades fortfarande under senare delen av 1500-talet inga städjor i norra Skåne, i Göinge inte heller av övriga kronobönder, trots kronans protester. Även i Blekinge hade städjan en oklar ställning in på 1570-talet, Persson: *Kungamakt och bonderätt*, s. 192-98, jmf Bergman: *Makt, Möten, Gränser*, s. 209-11; en sedvänja utkristalliserades som i Blekinge fortfarande återopades under senare delen av 1600-talet om att änkor skulle få sitta kvar på kronans gårdar utan extra avgifter, Bergman: *Makt, Möten, Gränser*, s. 209f; under Dackeupproret togs frågor om avgifter på änkor och om deras besittningsrätt, samt om särskilda lösöresavgifter, upp i klagomålen, Cederholm: *De värjde sin rätt*, s. 493 not, 494 not, 499 not.

⁷⁶ Om "tenant right", skattebefrielser och de återkommande uppbåden i norra England under senmedeltiden, R.W. Hoyle: "An Ancient and Laudable Custom: the Definition and Development of Tenant Right in North-Western England in the Sixteenth Century", *Past & Present* 116 (1), 1987, s. 25-32; S. G. Ellis: "The English state and its frontiers in the British isles, 1300-1600", i Daniel J. Power och Naomi Standen (red.): *Frontiers in question: eurasian borderlands c. 700-1700*, Basingstoke: Macmillan 1999, s. 163f; i södra Frankrike och Katalonien levde under högmedeltiden äldre allodiala småjordar kvar som knöt samman icke-feodala friheter med "förmågan att försvara sig själv", Blanks: "Mountain Society", s. 185f; i Danmark var under medeltiden självägande och en särskild kategori av bönder med militära funktioner och låga avgifter frekventa i vissa gränsområden och längs viktiga fjordar, Anders Bøgh: "Bundones Regis. Selvejebøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen", i Agnes S. Arnorsdóttir, Per Ingesman och Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 117-41.

de växande krigen. För att inte överdriva processen bör vi använda en avgränsande term, förslagsvis regional semi-militarisering. Detta medförde att bönder i samband med flera av periodens stora uppror började ifrågasätta skatter eftersom dessa skulle bidra till det väpnade bönderna nu tvingades utföra själva. Inte sällan lyftes också frågan om adelsståndets legitimitet som krigarstånd. I en del gränsområden kunde privilegier rörande skatter och resursrättigheter utverkas med koppling till gränsvärnet. Efter ca 1500 avtog denna direkta koppling mellan mer eller mindre bondedominerade uppror och militarisering i väst men försköts österut för att återkomma i Östeuropa under tidigmodern tid. Här kombinerades också ofta en kritik mot adeln med krav på skattefriheter för militärt deltagande, men i många fall lyftes frågorna av skilda grupper i upprorsallianser: Tydligt militariserade gränsbefolkningar försvarade sina privilegier, bönder under jordadeln slogs för personlig frihet och förfoganderätt över jorden. Kan vi placera oroligheterna i de dansk-svenska gränsområdena kring 1500-1545 i detta mönster?

Rent kronologiskt ligger de väl till, då det är just vid denna tid som denna typ av oroligheter verkar ha sin tyngdpunkt i mitten av den väst-östliga europeiska axeln. De delade uppenbarligen en del element med det allmänneuropeiska mönstret. Bönder kom med unionskrigen att dras med i militära stridigheter med utskrivningar och uppstånd, och detta medförde på den småländska sidan omfattande förhandlingar och en del oroligheter kring skatter. På den skånska sidan aktiverades ett system med skatteavkortningar. Vid några tillfällen inträffade större fall av regelrätt skattevägran. Åtminstone i Småland fick en större grupp bönder regelrätt skattebefrielse. I början av 1520-talet blev själva beväpningen en fråga. I de större upproren i Småland 1520-1521, Skåne 1523-1525 och i viss mån även Dackeupproret 1542-1543 framhölls rätten till beväpning och skattefriheter, och under unionsstridigheterna hade ofta framhållits att överheten och inte heller adeln uppfyllde sin plikt att värna befolkningen. Både det skånska upproret 1523-1525 och Dackeupproret inbegrep en häftig irritation mot högadeln. Detta hade främst att göra med riks- och privilegiepolitiken, men det förekom även irritation mot rättsotrygghet (delvis pådriven av adeln), och som inte minst klagomålen i Dackeupproret visar en önskan att behålla mer materiella statusrättigheter som fina byggnader och kläden, statusmarkörer som annars ståndseliterna försökte göra exklusiva vid denna tid. Troligen kan den beväpning en del bönder ville vidmakthålla delvis också ses som en sådan statusmarkör.

Tiden kring 1500 kännetecknades i de skandinaviska länderna av att bönderna hade en tvetydig politisk ställning. Sedan mitten av 1400-talet förekom tendenser till ständerrepresentation på herredagar och andra mötesformer, vilket emellertid avbröts i Danmark under 1530-talet. Detta temporära inbrytande av bönderna i det politiska systemet kan troligen kopplas till ståndets ökade militära roll i ett samhälle med en internt splittrad elit, att vissa bondegrupper var förhållandevis ekonomiskt starka, och korrelerade med ökande anspråk på olika former av politiska och juridiska kapaciteter. Samtidigt höll främst bönder under

adeln på att förlora mark gällande en del rättigheter. En liknande utveckling förekom inte minst i Tyskland vid samma tid. Det är ganska klart att en ökad militär roll och beväpning vid denna tid ofta inbegrep idéer om frihet och rätt till deltagande i utformandet av lag och rätt och politiska beslut på många håll i Europa. Ståndsideo­login kunde så att säga omvandlas till en bondekrigari­deologi, i synnerhet på platser där adeln inte spelade någon större social roll, som i delar av Schweiz.

Även om källorna är svaga förekommer det också tydliga indikationer på att den dansk-svenska gränsbefolkningen vidmakthöll vissa juridiska och politiska kompetenser som inte var så vanliga inne i kärnländerna, något som även förekom på andra håll med tydligt militariserade befolkningar. Som härads­menigheter kunde de sammansvärja sig för att hantera hotfulla situationer, en metod som också användes vid mobilisering av uppror, och i enstaka fall användes sammansvärjningar för att stadfästa lokala politie­liknande regleringar. Det förefaller också som att bönder i gränsregionen, åtminstone på den småländska sidan, fortsatte att utöva fejder under en längre tid, något som egentligen motarbetades av kronan och adeln. En likhet med de tyska regionerna kring 1500, och med den mer östliga utvecklingen därefter, gäller de motsättningar som rörde olika pålagor kopplade till jordförfogande som länge utspelade sig i gränsregionen. Städjor, förfoganderätt till fästegårdar, änkors besittningsrätt, och flera pålagor var och förblev länge omstridda i dessa trakter.

Vi kan knappast tala om separata grupper bönder-gränsvärnare i dessa oroligheter som i de tidigmoderna östeuropeiska exem­plerna. De dansk-svenska gränSORoligheterna är så­ tillvida betydligt mer lika de senmedeltida västeuropeiska upproren. Även den senare utvecklingen påminner mycket om den i t.ex. Frankrike, där lokala gränsprivilegier som låga skatter snart avvecklades, och det motstånd som eventuellt gjordes utgick mer från argument som sedvänja eller fattigdom än att man själva var ansvarig för det egna militära värnet. Detta bör ha sin förklaring i de allmänna militärorganisoriska förändringar som skedde efterhand under 1500-talet. Kritik mot adelns privilegier utifrån dess bristande militära ansvar kunde ibland lyftas, men nu i rikspolitiska sammanhang. I en del fall kunde också krigsperioder i Sverige då uppbåd användes tillfälligt återuppliva det gamla mönstret med främst långtgående irritation mot skatter, men det ledde inte längre till egentliga uppror, utverkande av privilegier eller liknande. I de danska gränsområdena avvecklades sakta men säkert flera av de tidigare privilegierna och lokala sedvänjorna framemot 1600-talet. Men gränSregionen präglades även framgent av det militära arvet liksom av nya krig och härjningar. Materiella statusmarkörer, en fejdkultur med utbredd beväpning, en rättstradition med t.ex. det s.k. stridsarvet inom bondehushållen, tyder på att den vid denna tid framväxande uppdelningen mellan civilt och militärt inte var helt okomplicerad i gränSregionerna.

MATHIAS CEDERHOLM
FIL. DR, T.F. LEKTOR
HISTORISKA INSTITUTIONEN,
LUNDS UNIVERSITET

ABSTRACT

A questioned Order of Estates – Peasants in arms, privileges and revolts: social and political status in the border region between Denmark and Sweden around 1500.

This article investigates the relation between conceptions of status and processes of militarization of peasants in the medieval and early-modern society. In an initial overview we see how many revolts in western Europe in late Middle Ages were connected to an increased military participation of peasant groups. After 1500 similar processes can be found in the eastern European frontier regions. Economic rights, tax privileges, political and legal competences, a “peasant gentry” status, anti-aristocratic sentiments were issues of status which often were raised. These patterns are also found in the border region between Denmark and Sweden around 1500. The peasantry was drawn into recurrent levies, and tax exemptions developed. In several larger rebellions the issues of the right to carry arms, of taxes/exemptions and anti-aristocracy were central, and several political/legal competences of the peasantry were temporarily strengthened. The tensions regarding status around 1500 could involve material manifestations of status as well. In at least one revolt in the region, also the right to lavish buildings and clothing was defended. In many ways revolts were about status, and military participation could in some contexts increase the status of peasant groups, but we also have to understand status in a broader way.